

A szomszédos szocialista országok irodalma és a világirodalom

Ha a szomszédos szocialista országok és a világirodalom viszonyáról kívánunk szólni, szembe találjuk magunkat először a világirodalom problémájával. A világirodalmat felfoghatjuk úgy, mint a világon bárhol megjelent irodalmi művek összességét, és amikor irodalmi művekről beszélek, akkor már jelzem is az újabb vitát, csak a szűken vett szépirodalomról van-e szó, vagy annál többről. Felfoghatjuk a világirodalmat úgy is, mint a világon bárhol megjelent nagy, kiemelkedő szépirodalmi alkotások összességét, tehát az értékkategóriához kötjük. Itt és most a világirodalomról úgy beszélek, mint a szépirodalmi művek összességéről, amelyek bekerültek a legtöbb ország irodalmi köztudatába. Az értékszempontot csak viszonylagosan érvényesíthetem, hiszen a világirodalomhoz tartozás nem mindig ezen az alapon dől el, különösen a kis népek irodalmánál. A területi határokat csak abban az értelemben veszem tekintetbe, hogy az egyes nagy műveltségi régiók vagy zónák viszonya más és más a világirodalomhoz, és vannak a világnak olyan részei, amelyek számára semmit sem mond a világirodalom fogalma. Az általunk tárgyalt irodalmak beletartoznak a közép- és kelet-európai régióba, amelynek sajátosságait szükséges egységben vizsgálni, és nem lehet megelégedni pusztán az egyes nemzeti irodalmak párhuzamos elemzésével, s az így felfogott sajátosságokat más régiókéival összevetni.

Ahhoz, hogy bármilyen mű eredetiben bekerülhessen a világirodalom folyamába, arra van szükség, hogy világnyelven jelenjék meg. De még olyan műveket is, amelyek angolul, franciául, németül, oroszul vagy kínaiul írtak, más országokban eredetiben csak nagyon kevesen olvasnak a nyelvi korlát miatt. Általában tehát fordításra van szükség, hogy mód nyíljon a megismerésre. A klasszikusok kis számától eltekintve, a fordítást sok tényező befolyásolja. Befolyásolja az adott ország általános gazdasági, társadalmi, kulturális helyzete, a fordítók száma és tájékozottsága, az egyes országok közötti kapcsolatok és a kulturális és történelmi hagyományok.

Ha megvizsgáljuk az UNESCO *Index Translationum* című kiadványát, megállapítható, hogy a fejlett kapitalista országok többségében a nagy irodalmakhoz tartozó műveken kívül keveset fordítanak, csak a szocialista országokban, és mindenekelőtt a Szovjetunióban folyik tervszerű könyv- és folyóirat-kiadás, amely tekintetbe veszi a világirodalmiságot, ideértve a kis népek irodalmát is, és igyekszik többé-kevésbé érték szerint választani. Az 1977-es statisztika szerint az Amerikai Egyesült Államokban 3 magyar, 3 szerb-horvát, 1 szlovák szépirodalmi munkát adtak ki. Angliában csak 3 magyart, Franciaországban egyetlenegyét sem a vizsgált irodalmakból. A Német Szövetségi Köztársaság dicséretes kivételt képez azzal, hogy ebben az évben 12 magyar, 4 szlovák, 4 szerb-horvát, 2 román és 1 ukrán művet jelentettek meg. A Szovjetunióban ugyanakkor 15 magyar, 7 román, 5 szerb-horvát, 4 szlovák munka került kiadásra, igaz, különböző nyelveken. Tudom persze, hogy egy esztendő adatait sokat nem mondanak, de ebben az esetben évtizedekre visszamenő tendenciák jelzéséről van szó s ezért jellemzőek.

A helyzet a múltban sem volt kedvezőbb, ami a Nyugat érdeklődését illeti a közép- és kelet-európai kis irodalmak iránt. A népköltészet felfedezése juttatta először szóhoz ezeket az irodalmakat, mindenekelőtt Nyugat- és Közép-Európában, de Oroszországban is. A romantika fedezett fel olyan költőket, mint Petőfi Sándor, akinek világirodalmi hatását tipológiailag is érdemes szemügyre venni. Nagyságát

egyszerre ismerték el költői értékei és életútja miatt, de úgy, hogy mindkettőt kapcsolatba hozták az 1848—49-es szabadságharcral. Jókai is ennek — és persze regényei cselekményességének — köszönhette népszerűségét még a múlt század végén is. A többi szocialista ország régebbi irodalma ugyancsak a nemzeti függetlenségért folytatott harchoz kapcsolódóan került be a világirodalmi köztudatba. A befogadásnak a nemzeti kérdéshez való kapcsolódása jelentkezik ma is, azt így tapasztaljuk, hogy sok országban a romantika kliséi élnek tovább e tekintetben is.

A romantika fedezte fel azt az egzotikumot is, amely ezeket az országokat a XIX. században a Nyugat szemében jellemezte. Magyarországnak különleges híre lett, hiszen a magyar nemesi életforma, részben osztrák—német közvetítéssel, közismertté vált. Ekkor alakult ki az a pusztaromantika, amelyet az itt járt külföldi írók — németek, franciák, angolok — terjesztettek.

A szlovák és a román, szerb vagy kárpátukrán parasztok egyszerűnek, patriarkálisnak látott életmódját már akkor felfedezték, amikor Közép-Európa társadalmi problematikája is az érdeklődés előterébe került. Sadoveanu, Rebreanu, Mikszáth, Móricz és mások realista művei inkább már csak a 20. században adhattak, a gyér fordítások révén, tájékoztatást a tényleges, igazán nem romantikus és egzotikus helyzetről.

Hamarább fedezték fel a századvég-századelő nagy költőit, Eminescut vagy Adyt, akik a nemzeti és a társadalmi kérdéseket az újabb költői irányzatokhoz kötődve vetették fel. Ennek az irodalomnak a recepciója szűk körű volt, de közelebb állt az igazi sajátosságok és értékek felismeréséhez. Mindenesetre a XX. század elejéig úgy tűnt, hogy „fel kell fedezni” Franciaországban vagy Oroszországban is ezeket az irodalmakat, amelyek lemaradást hoznak be s amelyek esetében a legtöbbször a nyugat-európai irányzatok hatását vélték megtalálni.

A két világháború között lehetőség nyílt arra, hogy ezek az irodalmak szinkronban kerüljenek a világirodalom újító áramlataival, és itt mindenekelőtt az avantgarde és proletár irányzatra gondolok. Elég, ha a szlovák vagy a román költészet egyes csoportjaira utalok, de szerb és magyar példákat is felhozhatok. Közismert, hogy a szürrealizmus vagy a konstruktivizmus képviselői között megtaláljuk ezeknek az irodalmaknak a képviselőit is. Néhol, mint Tristan Tzara vagy Kassák Lajos esetében egyenesen kezdeményezőként tarthatjuk számon őket. A proletár-irodalom művelői között olyan jeles írókat említhetünk, mint egy ideig Panait Istrati, József Attila vagy Laco Novomesky.

Azt hiszem, külön is érdemes figyelni ez esetben az egyidejűség, a hasonlóság és az eltérés összefüggéseire. A húszas és harmincas években talán a román, a szlovák és a szerb irodalomban jelentkezett a legközvetlenebbül az avantgarde hatása. Ez a közvetlenség azt jelentette, hogy különösen a költők igyekeztek lépést tartani a nyugat-európai újításokkal, mégpedig úgy, hogy maguk is alkotóan hozzájárultak ezekhez.

Létrejött azonban az avantgarde-hoz való viszony egy másik formája, amely átvett bizonyos újításokat, de egyben ragaszkodott a hagyományokhoz, és az új és régi érdekes ötvözetét hozta létre. Hadd említsék erre két példát: Illyés Gyula és Tudor Arghezi példáját. Tulajdonképpen ugyanez az ötvöződés ment végbe a szocialista irodalom hívei nagy részénél is, azzal a többlettel, hogy a tartalmi újításnak volt egy határozott filozófiai, társadalmi töltete is, amelyet a marxizmus táplált.

Ne feledjük, hogy ezekben az országokban tovább éltek az eszmeileg és formailag egyaránt konzervatív tendenciák, és tovább élt a realizmus és a naturalizmus hagyománya, ami másutt már túlhaladottnak tűnhetett. A realista és a naturalista hagyomány összefonódott az újító törekvésekkel, ami annál inkább végbe-mehetett, mert ezek az irányzatok kritikai élel mutatták be a társadalmi valóságot.

Akik csak a modernség és a konzervativizmus kategóriájában gondolkodnak, és kizárólag a modernséget tartják előrevivőnek, elfeledkeznek arról, hogy Magyarországon és a szomszédos szocialista országokban nem feltétlenül csak az volt

modern, amit Franciaországban vagy Németországban annak tartottak. Ezért nem lehet egyetérteni azokkal a szembeállításokkal sem, amelyek az irodalomtörténetben és kritikában a hatvanas évek közepétől jelentkeznek, s amelyek mondjuk Kassákot részesítik előnyben Illyés Gyulával vagy József Attilával szemben. A történetiség szempontjait itt is érdemes érvényesíteni s számításba kell venni, hogy egy adott periódusnak Közép- és Kelet-Európában az irányzatok bizonyos torlódásával találjuk magunkat szemben, arról nem is beszélve, hogy a nyugat-európai irodalmakat sem lehet csak az avantgarde szempontjából megítélni.

Azt természetesen érti az ember, hogy egy olyan időszak után, amely csak a realista hagyományt volt hajlandó elismerni, megkezdődött nálunk és a szomszédos szocialista országokban is az avantgarde felfedezése. Azt hiszem, hogy ma már ezen az igazságkeresésen túlvagyunk, és minden lehetőségünk megvan arra, hogy ne csak a történetiség, hanem az érték szempontjából is árnyaltabb képet rajzoljunk a két világháború közötti irodalmakról. Erre azért is szükségünk van, hogy reálisan ítéljük meg ezen országok irodalmának jelenlétét a világirodalomban.

Közvetlenül a második világháború után ezen irodalmak számára nagy felfedezést jelentett az orosz és a szovjet irodalommal való megismerkedés. Ez a felfedezés erősítette a realista és szocialista tendenciákat, amelyeket természetesen elsősorban a nagy társadalmi változás pátozsa fűtött és nem egyszerűen valamiféle dogmatikus irodalompolitika. Nem vitatom, hogy sok gyenge és sematikus írás született ebben az időben, de nem mindenik volt az. Ha igazságosan akarunk mérni, akkor azt mondhatjuk, hogy voltak gyenge és jó munkák, amelyeken egyaránt meglátszik a korhoz kötöttség.

1945 után úgy tűnt, hogy a szocialista országok irodalma sok közös jegyet mutat fel, egyszerűen azért, mert a radikális társadalmi változások hasonló tematikát és művészi megoldásokat inspiráltak, és mert az irodalom társadalmi funkciójáról vallott nézetek megegyeztek. Ekkor lett jelszó „a tartalmában szocialista, formájában nemzeti” megfogalmazás, amely, mint később bebizonyosodott, csak felületi jelenségeket vett számításba. A „tartalmában szocialista” kifejezés nem vette tekintetbe azokat az eltéréseket, amelyek magában a szocializmus építésében jelentkeztek, azokat a nem pusztán kulturális vagy eszmei mélyáramokat, amelyek ezeknek az országoknak a múltjában gyökereztek és hatottak a mai valóságra is. A másik kifejezés, a „nemzeti forma” sokak számára csak a nyelvet jelentette, és legfeljebb a kulturális-művészeti hagyományokra terjedt ki.

A szocialista országokban végbement fejlődési folyamatok bebizonyították, hogy ezzel a formulával nem lehet beérni, keresni kell a sajátosságokat tartalomban és formában egyaránt, ami persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincsenek közös vonások ezek között az irodalmak között.

A mai irodalmi fejlődés a differenciálódásra hívja fel a figyelmet nem kis mértékben azért is, mert az egyes irodalmak tematikája jelentősen megváltozott. Előtérbe kerültek a magánélet, az erkölcs kérdései, a jelen társadalom mikrokonfliktusai és a nemzeti történelem vitatott eseményei, egyszóval a helyhez kötött vonások. A formai megoldásokban is jelentős az eltérés, a helyi irodalmi hagyományok és irányzatok továbbélése vagy újrafelfedezése, s itt is jelentősek az eltérések, még ha mindenütt meg is figyelhető az avantgarde újrajelentkezése.

Mindezt tekintetbe véve érdekes szemügyre venni, hogy az új irodalomból mi kerül be a világirodalom áramába. 1945 után a szocialista országokban és a Szovjetunióban a többi szocialista ország irodalmának nagy klasszikusait, a XX. századi realista műveket és a szocialista realistának tartott írásokat jelentették meg, az egy Jugoszláviát kivéve, ahol már az ötvenes évek elejétől más irányú volt az irodalmi fejlődés. Ha a magyar irodalom példáját veszem, akkor a listán Jókai, Mikszáth, Móricz prózáját, Petőfi és egyes országokban József Attila költészetét találjuk, s e mellett költői vagy prózai antológiákat, amelyek a fiatal irodalomról adtak számot, vagy olyan munkákat, amelyeket díjakkal jutalmaztak, s amelyek közt sok volt a sematikus. Ennek az időszaknak nagy előnye volt, hogy az orosz és

német fordításokon keresztül a kis szocialista országok irodalma széleskörűen elterjedhetett az Európán kívüli országokban is, Ázsiában és Latin-Amerikában.

Az ötvenes évek végétől a helyzet megváltozott és a kiadás jelentősen differenciálódott főleg annak következtében, hogy az egyes szocialista országok fejlődése eltért egymástól. A magunk részéről például nagy eredménynek tartottuk, hogy 1956 után Magyarországon olyan munkák jelentek meg, mint Németh László regényei és drámái, Déry Tibor *Szerelem* című novellája, vagy Sánta Ferenc *Húsz órája*, Fejes Endre *Rozsdatemetője*, vagy Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye, a szomszédos szocialista országokban azonban mindezeket a magyarországi helyzethez kötött jelenségeknek tartották és gyakran 10–15 évnek kellett eltelnie, míg közülük egyesek megjelenhettek. Félreértés ne essék, nem vonom kétségbe a választás jogát és a választásnál a hazai körülmények tekintetbevételét, pusztán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy különböző értékrendszerek és irányzatok alakultak ki a szomszédos szocialista országokban, s ezek eltérő megítélést hoztak.

Tegyük hozzá, hogy egymás irodalma iránt bizonyos érdektelenség is mutatkozik, persze országonként különböző mértékben. A szocialista országok közvéleménye ma jobban érdeklődik részben a nagy népek irodalma, részben a szenzációsnak tűnő távoli újítások, mint a szomszédok értékei iránt. Ilyen módon még irodalmi körökben is elhalványul az a szép hagyomány, amelyet nálunk a harmincas években a szomszédos népek kultúrájának jobb megismerésére irányuló törekvés jelzett, és amelyet 1945 után oly sikeresen valósítottunk meg, különösen a klasszikusok tömegmértékű megismertetésével. Ezzel együtt továbbra is állíthatjuk, hogy az egymás közötti irodalomcsere még mindig jelentősebb, mint az, amely Nyugattal folyik.

Ha a nyugati recepciót vizsgáljuk, érdemes annak nemcsak mennyiségi, hanem minőségi oldalával is foglalkozni, különösen a legújabb irodalom tekintetében. Vegyük kézbe az 1980-ban New Yorkban megjelent *Columbia Dictionary of Modern European Literature* című kézikönyvet, amelyben szakemberek írták az egyes nemzeti irodalmakról szóló címszavakat, s meglepődünk azon, hogy milyen szempontok alapján értékeli a szocialista országok legújabb irodalmát. A magyar irodalomról szóló, egyébként mértéktartó címszó, az 1945 utáni fejlődésnél politikai kategóriákat helyez előtérbe és a hetvenes évek elején végbement változásokról szólva például ezt írja: „Az Új Hold-csoport hatása megnőtt, az olyan politikailag inkább konformista költők kárára, mint Váci Mihály és Garai Gábor.” Mit mondjunk erről az értékelésről? Esztétikainak semmiképpen sem nevezhetjük. Hasonló példákat hosszan idézhetnénk a különböző kézikönyvekből, és persze nemcsak magyar vonatkozásban. Lehet azt mondani, hogy ez esetben az emigránsok ítélete érvényesül, azonos jelenségeket figyelhetünk meg azonban olyan kritikusoknál és irodalomtörténészeknél is, akiknek semmiféle hazai reminiscenciájuk nincs. Az egyik nemrég elhunyt francia kritikus, Claude Bonnefoy *Panorama critique de la littérature moderne* című gyűjteményében tanúskodik arról az imponáló világirodalmi érdeklődésről, amely arra indította, hogy a legkülönbözőbb nemzetek íróival foglalkozzék. A közép- és kelet-európai írók közül a lengyel Brandys, a román Goma vagy Tsepeneag, a cseh Skvorecky, vagy Vaculik kerülnek bemutatásra, a kommentátor szerint azért, mert a szerző így akarja „felmérni és fenntartani a disszidencia szellemét”. Nem arról van szó, hogy a politikai irányzatokat ne vegyük tekintetbe az irodalomban, de a legdogmatikusabb irodalompolitika emlékéet eleveníti fel az ilyenfajta osztályozás, amely háttérbe szorítja az esztétikai kategóriákat.

Ha ez a helyzet az irodalomkritikában, mit mondjunk a könyvkiadásról? A nyugat-európai és amerikai kiadók ma — néhány kivételtől eltekintve — a politikai szenzációt keresik, amely a sikert és ezzel együtt a profitot meghozhatja. Szerencsés esetben ez még javunkra is szolgálhat. Hadd említsek erre egy példát: Déry Tibor *A befejezetlen mondatot* már 1947-ben megjelentette, a munkát Lukács György nagyra értékelte, mégis egyetlen nyugati kiadó sem vállalkozott lefordíttatására és megjelentetésére. Az író 1956-os politikai szerepe hívta fel rá a figyelmet s a *Niki* után sorra jelentek meg munkái, amelyek Déry mély szocialista meggyőző-

déséről tanúskodnak. A magyar szocialista irodalom külföldi megismertetése így módon csak nyert a politikai szenzációk keresésével.

Igazságtalanok lennének, ha nem mondanánk meg azt is, hogy egyes nyugati kiadók szép erőfeszítéseket tettek a legnagyobb írók műveinek megismertetésére is. A magyar irodalomból Ady Endre vagy József Attila, a szerbből Andrić, a horvátból Krleža, a románból Rebreanu nyugati sikere bizonyíték erre. Ez sem tudja azonban elfeledtetni azt a torzulást, amely a mai irodalom kiválasztásánál jelentkezik, s amely gyakran igazi értékek háttérbe szorulását vagy nagyon késői megjelentetését eredményezte.

Ha a mai irodalom és a világirodalom viszonyát vizsgáljuk, szembe találjuk magunkat irodalmi és irodalmon kívüli tényezőkkel. Nyilvánvaló, hogy a hazai értékrend nem mindig egyezik meg még azzal, amely az egyes szocialista országokban kialakult s még kevésbé azzal, amely a fejlett kapitalista országokban elfogadott. Ezt a helyzetet tanulmányoznunk kell, hogy világosan lássuk az objektív nehézségeket, amelyek akadályozzák a befogadást, és hogy reálisan ítéljük meg eshetőségeinket. Számolni kell azonban szubjektív tényezőkkel is s ilyen mindenekelőtt a közvetítők szerepe. Az új irodalmi alkotások csak akkor kerülhetnek el legálább a kiadói információk szintjére, ha vannak fordítók és kritikusok, akik vállalkoznak ismertetésükre és ajánlásukra. Ebben a tekintetben nekünk kis és nagy országnak egyaránt segítséget kell nyújtani, hozzá kell járulni a szakemberek kiképzéséhez és állandó tájékoztatásához, dokumentálásához. Ugyanakkor arról is kell gondoskodni, hogy megfelelő légkör alakuljon ki a közvetítők által nyújtott információ befogadására. Szeretném hangsúlyozni, hogy a felelősség kettős, nagy a felelőssége a kis népek íróinak és irodalmi, kulturális szakembereinek, de felelőssége van mindenkinek, bárhol is lakják, aki az irodalmat a megismerés és a megértés, a művészi élvezet eszközének tartja.

Ha érzékenyek vagyunk arra, hogy a nagy országok a kis népek irodalmát érdektelennek tartják vagy nem ismerik, érzékenynek kell lennünk arra is, hogy egymás között hogyan folytatjuk az irodalmi cserét. Magyarország helyzete kiváltságos a tájékozódás szempontjából, hisz saját kiadványainkon kívül a szomszédos országok kiadóival megkötött közös kiadási egyezmények révén a román, szerb, horvát, szlovák, ukrán írók művei ottani fordításban szép számmal eljutnak hozzánk. Folyóirataink egy részére sem igen panaszkodhatunk, különösen a vidékiekre nem, amelyek a hetvenes években kivették részüket a megismertetés munkájából. Azt azonban már nem állíthatjuk, hogy a szélesebb irodalmi közvélemény felfigyel a szomszédos szocialista országok irodalmának új jelenségeire, az azonosságokra és az eltérésekre.

Sokat beszélünk a közös közép- vagy kelet-európai sorsról. Nos, ennek a közös sorsnak régi és új jelenségeit fedi fel kiváltságos formában a szomszédos szocialista országok irodalma. A mi világirodalmi képünkben ezeknek az irodalmaknak a művei nem maradhatnak ki. Ez számunkra nem pusztán esztétikai, hanem egzisztenciális kérdés.



BUDAY GYÖRGY METSZETE